

प्रति-अभिलेखागाराची निर्मिती: मराठी कादंबरीतील भटक्या-विमुक्त जमातींचे आत्म-कथन आणि अस्तित्वाचे राजकारण

प्रा. प्रभाकर जे. जांभुळे

कला, वाणिज्य महाविद्यालय, येवदा,

ता. दर्यापूर, जि. अमरावती, महाराष्ट्र,

ईमेल: pjjambhule38@gmail.com

सारांश (Abstract)

प्रस्तुत संशोधन लेख, मराठीतील भटक्या-विमुक्त जमातींच्या (NT-DNT) साहित्याकडे केवळ सामाजिक वास्तवाचे प्रतिबिंब म्हणून न पाहता, एक प्रभावी राजकीय आणि ज्ञानातीत (epistemic) कृती म्हणून पाहतो. या लेखाचे मुख्य प्रबंध-विधान (Thesis Statement) असे आहे की, भटक्या-विमुक्त जमातींवरील मराठी साहित्य, विशेषतः आत्मचरित्रात्मक कादंबऱ्या, हे केवळ त्यांच्या सामाजिक जीवनाचे चित्रण करणारे निष्क्रिय दस्तऐवज नाहीत; तर ते ब्रिटिश वसाहतवादी आणि स्वातंत्र्योत्तर भारतीय राज्याने (State) निर्माण केलेल्या 'जन्मजात गुन्हेगारी'च्या (Hereditary Criminality) शासकीय अभिलेखागाराला (Official Archive) आव्हान देणारे एक शक्तिशाली 'प्रति-अभिलेखागार' (Counter-Archive) आहे. हे साहित्य, लेखनाच्या आणि कथनाच्या माध्यमातून, या जमातींवर लादलेली गुन्हेगारीची ओळख पुसून, स्वतःच्या इतिहासाचे, न्यायाचे, नैतिकतेचे आणि अस्तित्वाचे एक पर्यायी आख्यान (alternative narrative) निर्माण करण्याचा एक जाणीवपूर्वक केलेला राजकीय आणि साहित्यिक प्रयत्न आहे. हा लेख, वसाहतवादी ज्ञानाच्या चौकटीचे विखंडन (deconstruction) करून, लक्ष्मण गायकवाड, अशोक पवार, आणि लक्ष्मण माने यांसारख्या लेखकांच्या कृतींमधील प्रतिकाराच्या सौंदर्यशास्त्राचे (aesthetics of resistance) विश्लेषण करतो आणि हे सिद्ध करतो की, हे साहित्य केवळ 'कोण आहोत' हे सांगत नाही, तर 'आम्ही कोण नाही' हे अधिक ठामपणे प्रस्थापित करते.

बीज संज्ञा: (Keywords): भटक्या-विमुक्त जमाती (NT-DNT), प्रति-अभिलेखागार (Counter-Archive), वसाहतवादी दृष्टिकोन (Colonial Gaze), क्रिमिनल ट्राइब्स ॲक्ट, आत्म-कथन (Self-Narration), अस्तित्वाचे राजकारण, प्रतिकाराचे सौंदर्यशास्त्र.

घटक १: प्रस्तावना – अभिलेखागाराला आव्हान: भटक्या-विमुक्तांच्या साहित्याची राजकीय भूमिका

भारतीय सामाजिक परिप्रेक्ष्यात, भटक्या-विमुक्त जमातींचे अस्तित्व हे एका विलक्षण विरोधाभासाने ग्रासलेले आहे. एकीकडे, त्या शासकीय धोरणांमध्ये आणि सामाजिक दृष्टिकोनात जवळजवळ 'अदृश्य' आहेत, तर दुसरीकडे, इतिहासाच्या विशिष्ट टप्प्यावर त्या 'जन्मजात गुन्हेगार' म्हणून अत्यंत 'दृश्यमान' (hyper-visible) होत्या. ही दृश्यमानता त्यांची स्वतःची नव्हती; ती ब्रिटिश वसाहतवादी प्रशासनाने, कायद्याने आणि ज्ञानाच्या निर्मितीद्वारे त्यांच्यावर लादलेली होती. १८७१ सालचा 'क्रिमिनल ट्राइब्स ॲक्ट' हा केवळ एक कायदा नव्हता; तो एक संपूर्ण ज्ञानातीत प्रकल्प (epistemic project) होता, ज्याने पिढ्यान्पिढ्या भटकंती करणाऱ्या, विशिष्ट व्यवसाय करणाऱ्या आणि प्रस्थापित समाजरचनेच्या बाहेर जगणाऱ्या शेकडो जमातींना 'गुन्हेगार' म्हणून

शिकांकित केले. या कायद्याने केवळ त्यांच्या हालचालींवर नियंत्रण ठेवले नाही, तर त्यांच्या अस्तित्वालाच एक गुन्हेगारीची ओळख दिली आणि त्याचे एक विस्तृत शासकीय अभिलेखगार (Archive) तयार केले – पोलीस रेकॉर्ड्स, जनगणना अहवाल, गॅझेटियर्स आणि वंशीय सर्वेक्षणांच्या स्वरूपात.

या शासकीय अभिलेखागाराने या जमातींचा आवाज, त्यांचा इतिहास आणि त्यांचे स्वतःबद्दलचे आकलन पूर्णपणे पुसून टाकले. अनेक दशके, या जमातींबद्दलचे ज्ञान हे केवळ याच अभिलेखागाराच्या माध्यमातून निर्माण होत राहिले. या पार्श्वभूमीवर, विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात, विशेषतः १९७० नंतर, याच जमातींमधून पुढे आलेल्या लेखकांनी लिहिलेले साहित्य – विशेषतः आत्मचरित्रात्मक कादंबऱ्या – हे केवळ एक साहित्यिक घटना म्हणून पाहता येत नाही. ते या शासकीय, दमनकारी अभिलेखागाराला दिलेले एक थेट आणि शक्तिशाली उत्तर आहे. याच भूमिकेतून, हा संशोधन लेख एक नवीन आणि केंद्रीय युक्तिवाद (thesis) प्रस्तुत करतो: भटक्या-विमुक्त जमातींवरील मराठी साहित्य, विशेषतः आत्मचरित्रात्मक कादंबऱ्या, हे केवळ त्यांच्या सामाजिक जीवनाचे चित्रण करणारे निष्क्रिय दस्तऐवज नाहीत; तर ते ब्रिटिश वसाहतवादी आणि स्वातंत्र्योत्तर भारतीय राज्याने (State) निर्माण केलेल्या ‘जन्मजात गुन्हेगारी’च्या (Hereditary Criminality) शासकीय अभिलेखागाराला (Official Archive of Criminality) आव्हान देणारे एक शक्तिशाली ‘प्रति-अभिलेखागार’ (Counter-Archive) आहे. हे साहित्य, लेखनाच्या आणि कथनाच्या माध्यमातून, या जमातींवर लादलेली गुन्हेगारीची ओळख पुसून, स्वतःच्या इतिहासाचे, न्यायाचे, नैतिकतेचे आणि अस्तित्वाचे एक पर्यायी आख्यान (alternative narrative) निर्माण करण्याचा एक जाणीवपूर्वक केलेला राजकीय आणि साहित्यिक प्रयत्न आहे.

या युक्तिवादाच्या सिद्धतेसाठी, हा लेख सबॉल्टर्न स्टडीज (Subaltern Studies) आणि पोस्ट-कलोनियल थिअरी (Postcolonial Theory) यांसारख्या सैद्धांतिक चौकटींचा आधार घेईल. तो केवळ या साहित्यात ‘काय चित्रित झाले आहे’ यावर लक्ष केंद्रित करणार नाही, तर ते ‘कसे चित्रित झाले आहे’ यावर, म्हणजेच त्याच्या भाषेवर, रूपबंधावर (form) आणि कथनाच्या राजकारणावर (politics of narration) भर देईल. या लेखाची रचना खालीलप्रमाणे असेल:

- घटक २ मध्ये, ‘गुन्हेगारा’ची निर्मिती कशी झाली, हे स्पष्ट करण्यासाठी वसाहतवादी अभिलेखागार, क्रिमिनल ट्राइब्स ॲक्ट आणि त्यामागील ज्ञानातीत सत्तेचे विश्लेषण केले जाईल.
- घटक ३ मध्ये, ‘आवाजाचा उदय’ आणि आत्म-कथनाच्या माध्यमातून या शासकीय अभिलेखागाराला पहिले आव्हान कसे दिले गेले, याचे लक्ष्मण गायकवाड यांच्या ‘उठाव’ या कादंबरीच्या विशेष अभ्यासातून विवेचन केले जाईल.
- घटक ४ आणि ५ मध्ये, या साहित्यातील ‘प्रतिकाराच्या सौंदर्यशास्त्रा’चे (Aesthetics of Resistance) सखोल विश्लेषण केले जाईल. यात अवकाशाचे राजकारण (पाल, गावकुस), शरीराचे राजकारण (भूक, हिंसा, श्रम) आणि भाषेचे राजकारण (बोलीभाषेचा वापर) या संकल्पनांचा वापर करून, विविध कादंबऱ्यांमधील उदाहरणे तपासली जातील.
- घटक ६ मध्ये, या सर्व विश्लेषणाचा समारोप करून, हे ‘प्रति-अभिलेखागार’ म्हणून या साहित्याचे भारतीय साहित्य आणि समाजशास्त्रातील अद्वितीय स्थान आणि महत्त्व स्पष्ट केले जाईल.
- थोडक्यात, हा लेख या साहित्याकडे केवळ ‘वेदनांचे चित्रण’ म्हणून न पाहता, ‘ज्ञानाच्या निर्मितीचा संघर्ष’ म्हणून पाहतो. हा संघर्ष केवळ सामाजिक न्यायासाठी नाही, तर तो स्वतःची कथा, स्वतःच्या शब्दात सांगण्याच्या मूलभूत मानवी हक्कासाठी आहे.

दुसरा घटक: ‘गुन्हेगारा’ची निर्मिती – वसाहतवादी अभिलेखागार आणि ज्ञानातीत हिंसा

भटक्या-विमुक्त जमातींच्या साहित्यातील प्रतिकाराचे स्वरूप समजून घेण्यासाठी, तो प्रतिकार नेमका कशाविरुद्ध आहे, हे समजून घेणे अत्यावश्यक आहे. हा प्रतिकार केवळ दारिद्र्य किंवा सामाजिक बहिष्काराविरुद्ध नाही, तर तो एका अधिक खोलवर रुजलेल्या, संस्थात्मक आणि ज्ञानातीत (epistemic) हिंसेविरुद्ध आहे. ही हिंसा म्हणजे, या जमातींना ‘जन्मजात गुन्हेगार’ (Hereditary Criminals) म्हणून शिक्कांकित करणारी आणि त्यांची ही ओळख शासकीय दस्तऐवजांमध्ये कायम करणारी वसाहतवादी प्रक्रिया. ही प्रक्रिया समजून घेण्यासाठी, आपल्याला १८७१ च्या ‘क्रिमिनल ट्राइब्स ॲक्ट’ (Criminal Tribes Act) आणि त्यातून निर्माण झालेल्या शासकीय ‘अभिलेखागारा’चे (Archive) स्वरूप तपासावे लागेल.

१. क्रिमिनल ट्राइब्स ॲक्ट, १८७१: नियंत्रणाचे कायदेशीर साधन

१८५७ च्या अयशस्वी उठावानंतर, ब्रिटिश वसाहतवादी प्रशासनाने भारतीय समाजावर अधिक घट्ट नियंत्रण मिळवण्यासाठी अनेक कायदेशीर आणि प्रशासकीय साधनांचा वापर सुरू केला. त्यांना असे दिसून आले की, अनेक जमाती या भटक्या होत्या, त्या एका ठिकाणी स्थिर राहत नव्हत्या, त्यांचे व्यवसाय (उदा. खेळ करणे, वस्तू विकणे, भविष्य सांगणे) हे प्रस्थापित शेती-आधारित अर्थव्यवस्थेच्या बाहेरचे होते आणि त्या सहजपणे प्रशासनाच्या नियंत्रणात येत नव्हत्या. या ‘अस्थिर’ (unsettled) आणि ‘अज्ञात’ (unknown) जमातींकडे प्रशासन एका मोठ्या संशयाने पाहू लागले. त्यांच्या मते, या जमाती म्हणजे सामाजिक सुव्यवस्थेला आणि राज्याच्या सार्वभौमत्वाला एक संभाव्य धोका होत्या (Nigam, 2000). याच संशयातून आणि नियंत्रणाच्या गरजेतून, १८७१ साली ‘क्रिमिनल ट्राइब्स ॲक्ट’ हा अत्यंत दमनकारी कायदा लागू करण्यात आला. या कायद्याने प्रशासनाला कोणत्याही जमातीला, केवळ तिच्या जन्माच्या आधारावर, ‘गुन्हेगार जमात’ म्हणून घोषित करण्याचा अधिकार दिला. एकदा एखादी जमात ‘गुन्हेगार’ म्हणून अधिसूचित झाली की, त्या जमातीतील प्रत्येक पुरुषाला, स्त्रीला आणि मुलाला काही विशिष्ट नियमांचे पालन करणे बंधनकारक होई.

नोंदणी आणि हजेरी: जमातीतील सर्व सदस्यांची नोंदणी केली जात असे आणि त्यांना नियमितपणे जवळच्या पोलीस स्टेशनमध्ये हजेरी लावावी लागे.

हालचालींवर नियंत्रण: त्यांना प्रशासनाच्या परवानगीशिवाय आपले गाव किंवा वस्ती सोडता येत नसे.

सेटलमेंट्स (वसाहती): अनेक जमातींना त्यांच्या मूळ ठिकाणांवरून उचलून, खास तयार केलेल्या ‘सेटलमेंट्स’मध्ये, म्हणजे एका प्रकारच्या उघड्या तुरुंगात, ठेवले जात असे, जिथे त्यांच्यावर २४ तास पाळत ठेवली जाई. हा कायदा म्हणजे केवळ एक प्रशासकीय उपाय नव्हता; तो मानवी हक्कांचे आणि नैसर्गिक न्यायाचे सरळसरळ उल्लंघन होता. तो ‘एका व्यक्तीने गुन्हा केल्यास संपूर्ण समूहाला जबाबदार धरणे’ आणि ‘गुन्हा सिद्ध होण्याआधीच एखाद्याला गुन्हेगार मानणे’ यांसारख्या प्रतिगामी तत्वांवर आधारलेला होता.

२. शासकीय अभिलेखागार आणि ‘गुन्हेगारा’च्या ओळखीची निर्मिती

या कायद्याची सर्वात मोठी आणि दीर्घकाळ टिकणारी हिंसा ही भौतिक नियंत्रणापेक्षाही ज्ञानाच्या (knowledge) पातळीवर होती. या कायद्याच्या अंमलबजावणीसाठी, प्रशासनाने या जमातींबद्दल प्रचंड माहिती गोळा करण्यास सुरुवात केली. पोलीस रेकॉर्ड्स, जनगणना अहवाल, मानववंशशास्त्रीय सर्वेक्षणे (ethnographic surveys) आणि गॅझेटियर्स यांसारख्या माध्यमातून एक विस्तृत शासकीय अभिलेखागार (Official Archive) तयार झाले. हे अभिलेखागार वरवर पाहता वस्तुनिष्ठ (objective) आणि माहितीपूर्ण वाटत असले, तरी ते प्रत्यक्षात अत्यंत पक्षपाती आणि वसाहतवादी दृष्टिकोनातून (Colonial Gaze) तयार केलेले होते.

स्थिरीकरण आणि वर्गीकरण (Fixing and Classifying): या अभिलेखागाराने या जमातींच्या गुंतागुंतीच्या आणि प्रवाही ओळखींना, त्यांच्या व्यवसायांना आणि त्यांच्या परंपरांना, 'गुन्हेगारी'च्या एकाच चौकटीत बसवून त्यांना 'स्थिर' केले. उदा. कंजारभाट म्हणजे 'चोर', पारधी म्हणजे 'शिकारी आणि दरोडेखोर', वडार म्हणजे 'घरफोड्या करणारे' – अशा सरळसोट आणि नकारात्मक ओळखी तयार केल्या गेल्या.

ज्ञानाची मक्तेदारी: या जमातींना स्वतःबद्दल बोलण्याचा, आपली बाजू मांडण्याचा कोणताही अधिकार नव्हता. त्यांच्याबद्दलचे 'ज्ञान' हे केवळ पोलीस अधिकारी, प्रशासक आणि ब्रिटिश मानववंशशास्त्रज्ञ यांच्याद्वारेच निर्माण होत होते. रणजित गुहा (Guha, 1988) यांनी म्हटल्याप्रमाणे, हा केवळ 'वर्चस्वाचा गद्य' (Prose of Dominance) होता, ज्यात प्रतिकाराच्या किंवा पर्यायी मताच्या आवाजाला जागाच नव्हती.

आत्म-ओळखीचे दमन: या प्रक्रियेचा सर्वात भीषण परिणाम म्हणजे, अनेक पिढ्यांनंतर, या जमाती स्वतःच स्वतःकडे 'गुन्हेगार' म्हणून पाहू लागल्या. शासनाने लादलेली ओळख त्यांच्या मानसिकतेचा आणि आत्म-ओळखीचा (self-identity) भाग बनली. ही एक प्रकारची ज्ञानातील हिंसा (epistemic violence) होती, जिने केवळ शरीरावरच नव्हे, तर मनावर आणि आत्म्यावरही घाव घातले.

स्वातंत्र्यानंतर १९५२ साली हा कायदा रद्द करण्यात आला आणि या जमातींना 'विमुक्त' (De-notified) म्हणून घोषित करण्यात आले. परंतु, कायद्याने निर्माण केलेले शासकीय अभिलेखागार आणि पोलीस व समाजाच्या मनात रुजलेला 'गुन्हेगार' हा शिक्का तसाच राहिला. आजही या जमातींना त्याच संशयाने आणि पूर्वग्रहाने पाहिले जाते. याच ऐतिहासिक आणि सैद्धांतिक पार्श्वभूमीवर, जेव्हा लक्ष्मण गायकवाड किंवा अशोक पवार यांच्यासारखे लेखक आपली लेखणी उचलतात आणि आपली कथा सांगू लागतात, तेव्हा ते केवळ आपले वैयक्तिक दुःख मांडत नसतात. ते या दीडशे वर्षांच्या, दमनकारी आणि एकतर्फी शासकीय अभिलेखागाराला आव्हान देत असतात आणि स्वतःच्या अस्तित्वाचे, इतिहासाचे आणि न्यायाचे एक नवे, पर्यायी प्रति-अभिलेखागार (Counter-Archive) निर्माण करत असतात. पुढील घटकांमध्ये आपण हे प्रति-अभिलेखागार कसे निर्माण झाले, याचे साहित्यिक विश्लेषण करणार आहोत.

तिसरा घटक: आवाजाचा उदय – 'उठाव' आणि आत्म-कथनाचे राजकारण (विशेष अध्ययन)

वसाहतवादी प्रशासनाने 'क्रिमिनल ट्राइब्स ॲक्ट'द्वारे निर्माण केलेल्या शासकीय अभिलेखागाराने भटक्या-विमुक्त जमातींचा आवाज जवळजवळ शंभर वर्षे दडपून टाकला. त्यांच्याबद्दल लिहिले जात होते, बोलले जात होते, पण त्यांना स्वतःला बोलण्याची, स्वतःची कथा सांगण्याची संधी नाकारली गेली होती. गायत्री चक्रवर्ती स्पिवाक (Spivak, 1988) यांनी उपस्थित केलेला प्रसिद्ध प्रश्न, "कॅन द सबॉल्टर्न स्पीक?" (वंचित/परिघावरील घटक बोलू शकतो का?), या जमातींच्या बाबतीत अत्यंत समर्पक ठरतो. या पार्श्वभूमीवर, लक्ष्मण गायकवाड यांची 'उठाव' ही कादंबरी म्हणजे या शतकांच्या निःशब्दतेचा केलेला एक महास्फोट आहे. ही कादंबरी केवळ एक साहित्यिक कृती नाही; ती एका 'वंचिताने' स्वतःचा आवाज शोधण्याचा आणि त्या आवाजातून स्वतःच्या अस्तित्वाचे, इतिहासाचे आणि न्यायाचे आख्यान रचण्याचा एक जाणीवपूर्वक केलेला राजकीय प्रयत्न आहे.

१. 'आत्म-कथन' एक राजकीय कृती (Self-Narration as a Political Act)

'उठाव'चे सर्वात मोठे सामर्थ्य हे तिच्या आत्मचरित्रात्मक रूपबंधात (autobiographical form) आहे. प्रथमच, या जमातीमधील एक व्यक्ती 'मी' या प्रथमपुरुषी सर्वनामाने आपली कथा सांगत होती. हा 'मी' चा वापर अत्यंत क्रांतिकारी आहे. तोपर्यंत, शासकीय अभिलेखागारात या जमातींचा उल्लेख 'ते' (they) असा, एक अनामिक, धोकादायक आणि अभ्यासाचा 'विषय' (object) म्हणून होत होता. 'उठाव'मधील 'मी' हा या

‘विषया’ला, अभ्यासाच्या ‘वस्तू’ला, एका जिवंत, भावनाशील आणि विचार करणाऱ्या ‘कर्त्या’मध्ये (subject) रूपांतरित करतो. हा लेखनाचा प्रकार म्हणजे केवळ एक शैलीची निवड नाही; ती कर्तेपणाची भावना (sense of agency) परत मिळवण्याची एक कृती आहे. ज्यांना केवळ ‘बोलले जात होते’, ते आता ‘बोलू लागले होते’. ज्यांच्यावर ‘लिहिले जात होते’, ते आता ‘लिहू लागले होते’. ही कृती स्वतःच शासकीय अभिलेखागाराच्या ज्ञानाच्या मत्तेदारीला दिलेले एक थेट आव्हान आहे. ‘उठाव’ हे शीर्षकच सूचक आहे. हा केवळ सामाजिक किंवा राजकीय व्यवस्थेविरुद्धचा ‘उठाव’ नाही, तर तो ज्ञानाच्या आणि प्रतिनिधित्वाच्या (representation) प्रस्थापित व्यवस्थेविरुद्धचाही एक ‘उठाव’ आहे.

२. ‘गुन्हेगारी’च्या ओळखीचे विखंडन (Deconstruction of the 'Criminal' Identity)

शासकीय अभिलेखागाराने ‘गुन्हेगारी’ ही या जमातींची एक ‘नैसर्गिक’ किंवा ‘जन्मजात’ प्रवृत्ती आहे, असे चित्र निर्माण केले होते. ‘उठाव’ हे प्रति-अभिलेखागार म्हणून, या ‘नैसर्गिक’ दिसणाऱ्या ओळखीचे पद्धतशीरपणे विखंडन करते आणि दाखवून देते की, ही ‘गुन्हेगारी’ नैसर्गिक नसून, ती सामाजिक आणि आर्थिक परिस्थितीची एक अटळ निष्पत्ती आहे. ‘चोरी’चे मूळ कारण: कादंबरीत चोरी किंवा लहान-सहान गुन्हे हे एकतर भीषण भुकेतून किंवा व्यवस्थेने केलेल्या अन्यायाच्या प्रतिकारातून घडतात. जेव्हा नायक आणि त्याचे कुटुंबीय शेतातील कणसे किंवा इतर पीक चोरतात, तेव्हा ते त्यांच्या ‘गुन्हेगारी स्वभावा’मुळे नाही, तर त्यांच्यापुढे जगण्याचा दुसरा कोणताही मार्ग शिल्लक नसल्यामुळे. गायकवाड हे वाचकाला हा प्रश्न विचारण्यास भाग पाडतात: “खरा गुन्हेगार कोण आहे? आपल्या मुलांची भूक भागवण्यासाठी मूठभर धान्य चोरणारा माणूस, की त्याला जगण्याचे सर्व कायदेशीर आणि सन्मानजनक मार्ग नाकारणारी व्यवस्था?” (गायकवाड, १९८८). हे चित्रण गुन्हेगारीच्या व्याख्येलाच नैतिक आव्हान देते.

पोलीस आणि शासन व्यवस्थेचे खरे स्वरूप: शासकीय अभिलेखागारात पोलीस हे ‘कायदा आणि सुव्यवस्थेचे रक्षक’ म्हणून चित्रित केले जातात. ‘उठाव’मध्ये मात्र पोलीस हेच सर्वात मोठे शोषक, क्रूर आणि भ्रष्ट म्हणून समोर येतात. ते या जमातींवर खोटे गुन्हे दाखल करतात, त्यांना अमानुष मारहाण करतात आणि त्यांच्याकडून खंडणी वसूल करतात. ही कादंबरी शासनाच्या भूमिकेचे जे चित्रण करते, ते रणजित गुहा (Guha, 1988) यांच्या ‘वर्चस्वाच्या गद्या’ला (Prose of Dominance) छेद देणारे ‘प्रतिकाराचे गद्य’ (Prose of Resistance) आहे. ती हे दाखवून देते की, ज्यांना ‘कायद्याचे रक्षक’ म्हटले जाते, तेच प्रत्यक्षात कायद्याचे सर्वात मोठे भक्षक आहेत.

३. पर्यायी नैतिक विश्वाची निर्मिती (Constructing an Alternative Moral Universe)

‘उठाव’ हे केवळ शासकीय अभिलेखागाराला नाकारून थांबत नाही, तर ते एका पर्यायी नैतिक आणि सामाजिक विश्वाची निर्मिती करते. शासकीय दस्तऐवज या जमातींना ‘अनैतिक’, ‘असंस्कृत’ आणि ‘कायदे न मानणारे’ म्हणून चित्रित करतात. ‘उठाव’ मात्र या जमातींच्या आतल्या जगाचे, त्यांच्या स्वतःच्या सामाजिक नियमांचे, त्यांच्या न्याय-अन्यायाच्या कल्पनांचे आणि त्यांच्यातील दृढ सामुदायिक भावनांचे चित्रण करते. या समाजात स्वतःची एक न्यायव्यवस्था (जातपंचायत) आहे, स्वतःचे नियम आहेत, आणि सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे, एकमेकांना सांभाळून घेण्याची, दुःखात एकत्र येण्याची एक तीव्र भावना आहे. त्यांचे जीवन बाहेरच्या जगाच्या कायद्यांनी चालत नसले तरी, ते अराजक (chaotic) नाही. त्याला स्वतःची एक नैतिक चौकट आहे. ही चौकट अनेकदा पितृसत्ताक किंवा प्रतिगामी असली तरी, तिचे अस्तित्वच हे सिद्ध करते की, हा समाज ‘अनैतिक’ नाही, तर त्याची नैतिकता ही प्रस्थापित समाजाच्या नैतिकतेपेक्षा वेगळी आहे. स्वतःच्या समाजाचे हे ‘आतले’ चित्रण

करून, 'उठाव' या जमातींना केवळ 'गुन्हेगारांचा समूह' या ओळखीपासून मुक्त करते आणि त्यांना एक गुंतागुंतीचा, मानवी समाज म्हणून स्थापित करते. थोडक्यात, 'उठाव' हे केवळ एका व्यक्तीचे किंवा एका समाजाचे दुःखद आत्मचरित्र नाही. ते एका दडपलेल्या आवाजाने स्वतःच्या अस्तित्वाचा, इतिहासाचा आणि मानवतेचा केलेला पहिला आणि सर्वात प्रभावी साहित्यिक दावा आहे. ते शासकीय अभिलेखागाराला आव्हान देणाऱ्या 'प्रति-अभिलेखागार'च्या निर्मितीची एक निर्णायक सुरुवात आहे.

चौथा घटक: प्रतिकाराचे सौंदर्यशास्त्र (भाग १) – अवकाशाचे राजकारण: 'पाल', 'गाव' आणि 'गावकुस'

भटक्या-विमुक्त जमातींचे साहित्य हे केवळ त्यांच्या सामाजिक-आर्थिक परिस्थितीचे चित्रण करत नाही, तर ते त्यांच्या अस्तित्वाच्या आणि ओळखीच्या लढाईला एका विशिष्ट साहित्यिक रूपबंधातून सादर करते. हे रूपबंध केवळ सजावटीचे नसून, ते स्वतःच राजकीय अर्थानीं भारलेले आहेत. यालाच आपण 'प्रतिकाराचे सौंदर्यशास्त्र' म्हणू शकतो. या सौंदर्यशास्त्राचा एक अत्यंत महत्त्वाचा पैलू म्हणजे 'अवकाशाचे राजकारण' (The Politics of Space). या साहित्यात 'पाल' (तात्पुरती वस्ती), 'गाव' आणि 'गावकुस' (गावाबाहेरील जागा) हे केवळ भौगोलिक स्थळे (geographical locations) राहत नाहीत, तर ते सत्ता, बहिष्कार, स्वातंत्र्य आणि संघर्षाचे प्रतीक बनतात. या अवकाशांच्या चित्रणातून, हे साहित्य शासकीय नकाशावर अदृश्य असलेल्या आपल्या जगाचा एक पर्यायी नकाशा (alternative map) तयार करते.

१. 'पाल': स्वातंत्र्याचे आणि असुरक्षिततेचे दुहेरी प्रतीक

भटक्या-विमुक्त साहित्यात 'पाल' किंवा 'तांडा' हे एक मध्यवर्ती आणि अत्यंत गुंतागुंतीचे प्रतीक म्हणून समोर येते. एका बाजूला, 'पाल' हे त्यांच्या भटक्या जीवनशैलीचे, त्यांच्या स्वातंत्र्याचे आणि प्रस्थापित, स्थिर समाजाच्या नियमांमधून मुक्त असण्याचे प्रतीक आहे. ते त्यांचे स्वतःचे, स्वायत्त (autonomous) जग आहे, जिथे त्यांचे स्वतःचे नियम आणि स्वतःची न्यायव्यवस्था चालते. रामचंद्र नलावडे यांच्या 'प्रहार' (२००९) किंवा रावजी राठोड यांच्या 'गोठण' (२००७) यांसारख्या कादंबऱ्यांमध्ये, तांड्यावरील जीवनाचे, त्यांच्यातील सामुदायिक भावनांचे आणि त्यांच्या सण-उत्सवांचे चित्रण येते, जे त्यांच्या स्वतंत्र सांस्कृतिक अस्तित्वाची ओळख करून देते. परंतु, दुसऱ्याच बाजूला, हेच 'पाल' त्यांच्या असुरक्षिततेचे, अस्थिरतेचे आणि बहिष्काराचे सर्वात मोठे प्रतीक आहे. हे पाल नेहमी गावाच्या बाहेर, ओसाड, नापीक आणि अनेकदा हागणदारीच्या परिसरात थाटलेले असते. अशोक पवार आपल्या 'इळनमाळ' (२०११) या कादंबरीत वर्णन करतात की, पालावरच्या लोकांना कोणत्याही क्षणी तिथून उठवून लावले जाण्याची भीती असते. त्यांना ना पाण्याची सोय असते, ना स्वच्छतेची. 'पाल' हे अक्षरशः कायद्याच्या आणि समाजाच्या संरक्षणाच्या बाहेर असलेले एक असुरक्षित अवकाश आहे. सततची भटकंती, जी वरवर पाहता स्वातंत्र्य वाटते, ती प्रत्यक्षात जगण्यासाठीच्या संसाधनांच्या अभावातून आणि एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी सतत हकलले जाण्याच्या अनुभवातून आलेली एक सक्ती (compulsion) आहे. अशाप्रकारे, 'पाल' या एकाच प्रतीकातून स्वातंत्र्य आणि पारतंत्र्य, स्वायत्तता आणि असुरक्षितता यांचे द्वंद्वात्मक नाते हे लेखक अत्यंत प्रभावीपणे चित्रित करतात.

२. 'गाव': बहिष्काराचे आणि आकर्षणाचे केंद्र

या साहित्यात 'गाव' हे कधीही एक एकसंध किंवा स्वागतशील ठिकाण म्हणून येत नाही. ते नेहमीच एक परके, धोकादायक आणि सत्ताधारी अवकाश म्हणून चित्रित होते. 'गाव' म्हणजे पाटील, पोलीस, सावकार आणि प्रस्थापित जाती-व्यवस्था यांचे केंद्र. भटक्या जमातींसाठी, गावात प्रवेश करणे म्हणजे एका शत्रूच्या प्रदेशात प्रवेश

करण्यासारखे असते. लक्ष्मण गायकवाड यांच्या ‘उठाव’मध्ये किंवा लक्ष्मण माने यांच्या ‘उपरा’ (१९८०) मध्ये, गावात जाण्याचा अनुभव हा नेहमीच अपमान, संशय आणि हिंसेशी जोडलेला असतो. ‘चोर आले’ किंवा ‘पारधी आले’ म्हणून त्यांच्याकडे पाहिले जाते. त्यांची उपस्थिती ही गावाच्या ‘सुव्यवस्थे’ला एक धोका मानली जाते. तरीही, याच ‘गावा’वर त्यांचे अस्तित्व अवलंबून असते. भिक मागण्यासाठी, लहान-सहान वस्तू विकण्यासाठी, मजुरी करण्यासाठी किंवा प्रसंगी चोरी करण्यासाठी त्यांना गावातच जावे लागते. ‘गाव’ हे त्यांच्यासाठी बहिष्काराचे केंद्र असले तरी, ते त्यांच्या उपजीविकेचे आणि आकर्षणाचेही केंद्र आहे. हे गावाशी असलेले त्यांचे द्वेष आणि अवलंबित्व (hate-dependency) यांचे नाते, त्यांची समाजरचनेतील परिघावरील आणि तरीही अविभाज्य असलेली जागा अधोरेखित करते. गाव त्यांना आपल्या आत घेत नाही, पण त्यांच्याशिवाय गावाचे चालतही नाही. हे गुंतागुंतीचे नाते या साहित्याच्या अवकाश-चित्रणातून अत्यंत भेदकपणे समोर येते.

३. ‘गावकुस’: सीमारेषेवरील अस्तित्व

‘गावकुस’ ही या साहित्यातील आणखी एक महत्त्वाची जागा आहे. ती गाव आणि पालाच्या मधली एक सीमारेषा आहे. ही जागा अनेकदा ओढा, नदीचा काठ किंवा गावाबाहेरची मोकळी जागा असते. येथेच या जमातींना आपला तळ ठोकावा लागतो. ही जागा भौतिकदृष्ट्या आणि प्रतिकात्मकदृष्ट्याही अत्यंत महत्त्वाची आहे. ती दर्शवते की, या जमाती पूर्णपणे गावाच्या बाहेरही नाहीत आणि पूर्णपणे आतही नाहीत. त्यांचे अस्तित्व हे नेहमीच एका सीमारेषेवरचे (liminal) अस्तित्व आहे. ही ‘गावकुस’तील जागा म्हणजे त्यांच्या सामाजिक बहिष्काराचे सर्वात मोठे प्रतीक आहे. त्यांना गावाच्या शुद्धतेच्या आणि सुव्यवस्थेच्या कल्पनेतून बाहेर ठेवले जाते. पण याच जागेतून ते गावावर नजर ठेवतात, गावातील सत्ता-संबंधांचे निरीक्षण करतात आणि आपल्या अस्तित्वाची रणनीती ठरवतात. अशोक पवार यांच्या ‘दर कोस दर मुक्काम’ (२०१०) या कादंबरीचे शीर्षकच या सततच्या प्रवासाला आणि सीमारेषेवरील अस्तित्वाला सूचित करते. प्रत्येक कोसावर मुक्काम बदलतो, पण ‘गावकुस’तील जागा आणि त्यासोबत येणारा बहिष्काराचा अनुभव तोच राहतो. थोडक्यात, भटक्या-विमुक्त साहित्य हे ‘पाल’, ‘गाव’ आणि ‘गावकुस’ या अवकाशांच्या चित्रणातून, केवळ आपल्या भौगोलिक अस्तित्वाचा नकाशा रेखाटत नाही, तर ते भारतीय समाजरचनेतील सत्तेच्या आणि बहिष्काराच्या नकाशाचेच एक प्रति-वाचन (counter-reading) करते. ते दाखवून देते की, जागा ही केवळ एक भौतिक वस्तू नसते, तर ती सामाजिक आणि राजकीय संबंधांनी निर्माण होणारी एक सत्ता-केंद्रित रचना असते.

पाचवा घटक: प्रतिकाराचे सौंदर्यशास्त्र (भाग २) – शरीराचे आणि भाषेचे राजकारण

भटक्या-विमुक्त साहित्याचे प्रति-अभिलेखागार (Counter-Archive) हे केवळ अवकाशाच्या चित्रणातूनच नव्हे, तर ते मानवी शरीराच्या आणि भाषेच्या अत्यंत भौतिक (material) आणि दाहक चित्रणातूनही साकार होते. शासकीय अभिलेखागार जिथे या जमातींना केवळ आकडेवारी आणि निर्जीव वर्गीकरणात बंदिस्त करते, तिथे हे साहित्य मानवी शरीरावर होणारे आघात – भूक, हिंसा, श्रम – आणि त्यातून व्यक्त होणारी भाषा यांना केंद्रस्थानी आणून, त्या निर्जीव आकड्यांना एक जिवंत आणि स्पंदनशील मानवी चेहरा देते.

१. शरीराचे राजकारण (The Politics of the Body)

या साहित्यात, ‘शरीर’ हे केवळ एक जैविक अस्तित्व राहत नाही; ते एक राजकीय रणक्षेत्र बनते. भूक, मारहाण, लैंगिक शोषण आणि कठोर श्रम या अनुभवांचे जे तपशीलवार आणि अंगावर येणारे चित्रण या साहित्यात आढळते, ते केवळ सहानुभूती मिळवण्यासाठी नाही. ते हे दाखवून देण्यासाठी आहे की, सामाजिक आणि राजकीय संरचना या कशा व्यक्तीच्या शरीरावर आपले वर्चस्व गाजवतात आणि त्यावर आपल्या खुणा सोडतात.

भूक आणि अन्नाचे चित्रण: या कादंबऱ्यांमध्ये भूकेचा अनुभव हा एक मध्यवर्ती आणि सतत परत येणारा विषय आहे. शिळे-पाके अन्न, मेलेल्या जनावरांचे मांस खाणे, किंवा अनेक दिवस उपाशी राहणे, याचे अत्यंत तपशीलवार वर्णन येते. लक्ष्मण गायकवाड यांच्या ‘उठाव’मध्ये किंवा प्रकाश जाधव यांच्या ‘तिम्मा’ (२००९) मध्ये, अन्नासाठी केली जाणारी वणवण आणि त्यातून येणारी असहायता, ही केवळ दारिद्र्याचे चित्रण नाही. ते एका अशा व्यवस्थेचे विश्लेषण आहे, जी एका मोठ्या समूहाला जगण्याच्या मूलभूत साधकांपासून, म्हणजेच अन्नापासून, वंचित ठेवते. अशोक पवार यांच्या ‘इळनमाळ’मध्ये, राधाला तुरुंगात मिळणारे निश्चित जेवण हे बाहेरच्या स्वातंत्र्यापेक्षा अधिक सुरक्षित वाटते, हे वाक्य व्यवस्थेच्या क्रूरतेवर केलेले एक भेदक भाष्य आहे. येथे तुरुंग आणि स्वातंत्र्य यांच्यातील सीमारेषाच पुसट होते. हिंसा आणि श्रमाचे शरीर: पोलीस आणि गाववाल्यांकडून होणारी अमानुष मारहाण हे या साहित्यातील दुसरे महत्वाचे शारीरिक वास्तव आहे. हे चित्रण केवळ हिंसेचे वर्णन करत नाही, तर ते शासनाच्या दमनकारी स्वरूपाला उघडे पाडते. त्याचबरोबर, दगड फोडणे, रस्ते बनवणे यांसारख्या अत्यंत कठोर श्रमांचे वर्णन येते. हे श्रम करणारे शरीर हे केवळ एक काम करणारे साधन नाही; ते एक शोषित शरीर आहे, ज्याच्या श्रमाचे अवमूल्यन केले जाते. ‘वडार वेदना’ (लक्ष्मण गायकवाड, २००४) या कादंबरीत दगड फोडणाऱ्या वडार समाजाच्या शरीरांवर होणारे आघात, हे त्यांच्या सामाजिक आणि आर्थिक शोषणाचे थेट प्रतिबिंब बनते.

२. भाषेचे राजकारण (The Politics of Language)

शासकीय अभिलेखागार हे नेहमीच एका प्रमाण, औपचारिक आणि निर्विकार भाषेत लिहिलेले असते. याउलट, भटक्या-विमुक्त साहित्य हे जाणीवपूर्वक आपापल्या जमातींच्या अस्सल बोलीभाषांचा वापर करते. हा केवळ एक वास्तववादी चित्रण करण्याचा प्रयत्न नाही; तो एक अत्यंत महत्वाचा राजकीय आणि सांस्कृतिक दावा आहे. बोलीभाषेचा वापर आणि अस्मितेचा दावा: या कादंबऱ्यांमध्ये येणारी पारधी, वडार, कैकाडी किंवा लमाणी बोलीभाषा, ही प्रमाण मराठी भाषेच्या अधिसत्तेला (hegemony) दिलेले एक थेट आव्हान आहे. आपली स्वतःची भाषा वापरून, हे लेखक हे सिद्ध करतात की, त्यांची भाषा ही ‘अशुद्ध’ किंवा ‘ग्राम्य’ नसून, ती एका स्वतंत्र आणि समृद्ध संस्कृतीची वाहक आहे. ही भाषा त्यांच्या अनुभवांना, त्यांच्या जगण्यातील खाचाखोचांना आणि त्यांच्या भावनांना व्यक्त करण्यासाठी प्रमाण भाषेपेक्षा अधिक समर्थ आहे. यामुळे साहित्याचे आणि ज्ञानाचे जग अधिक लोकशाहीवादी बनते. शिव्या आणि अपशब्दांचे पुनर्वाचन: या साहित्यात शिव्यांचा आणि अपशब्दांचा वापर मोठ्या प्रमाणात आढळतो. हे केवळ एक सवयीचे चित्रण नाही. समाजव्यवस्थेने ज्यांना सतत अपमानित आणि शोषित केले, त्यांच्यासाठी शिवी ही अनेकदा प्रतिकाराची, संताप व्यक्त करण्याची आणि समोरच्याच्या दांभिकतेवर हल्ला करण्याची एकमेव भाषा उरते. लक्ष्मण गायकवाड जेव्हा त्यांच्या कादंबरीत अत्यंत रांगड्या आणि असभ्य वाटणाऱ्या भाषेचा वापर करतात, तेव्हा ते केवळ वास्तवाचे चित्रण करत नसतात, तर ते प्रस्थापित समाजाच्या ‘सुसंस्कृत’ भाषेमागे दडलेला हिंसाचार उघड करत असतात. त्यांची ‘असभ्य’ भाषा ही समाजाच्या ‘असभ्य’ वागणुकीला दिलेले एक प्रत्युत्तर असते. थोडक्यात, शरीराच्या आणि भाषेच्या या भौतिक आणि दाहक चित्रणातून, हे साहित्य शासकीय अभिलेखागाराच्या निर्जीव आणि निर्विकार भाषेला छेद देते. ते आकडेवारीला आणि वर्गीकरणाला एका मानवी, रसरशीत आणि संघर्षमय अनुभवात रूपांतरित करते. हेच या ‘प्रति-अभिलेखागारा’चे खरे सामर्थ्य आहे, जे केवळ तर्कालाच नव्हे, तर वाचकाच्या संवेदनांनाही थेट आवाहन करते.

सहावा घटक: निष्कर्ष – प्रति-अभिलेखागाराचे महत्त्व आणि भविष्यातील दिशा

मराठीतील भटक्या-विमुक्त जमातींच्या साहित्याचा, ‘प्रति-अभिलेखागार’ या सैद्धांतिक चौकटीतून केलेला हा चिकित्सक प्रवास, आपल्याला एका महत्त्वपूर्ण निष्कर्षाप्रत घेऊन जातो. हे साहित्य केवळ एका वंचित समूहाच्या सामाजिक व्यथांचे किंवा सांस्कृतिक जीवनाचे चित्रण करणारे एक साधन नाही; त्यापलीकडे जाऊन, ती एक

शक्तिशाली राजकीय आणि ज्ञानातीत (epistemic) कृती आहे. या साहित्याने, वसाहतवादी आणि स्वातंत्र्योत्तर भारतीय राज्याने निर्माण केलेल्या 'जन्मजात गुन्हेगारी'च्या शासकीय अभिलेखागाराला आव्हान देऊन, स्वतःच्या अस्तित्वाचे, इतिहासाचे आणि न्यायाचे एक पर्यायी आणि स्वायत्त आख्यान निर्माण केले आहे.

या लेखाच्या सुरुवातीला मांडलेले प्रबंध-विधान, की हे साहित्य एक 'प्रति-अभिलेखागार' आहे, हे खालील मुद्द्यांवरून सिद्ध होते:

1. ज्ञानाच्या मक्तेदारीला आव्हान: या साहित्याने, विशेषतः 'उठाव' सारख्या आत्मचरित्रात्मक कादंबऱ्यांनी, 'मी' या प्रथमपुरुषी आवाजाचा वापर करून, शासकीय अभिलेखागाराच्या ज्ञानाच्या मक्तेदारीला थेट आव्हान दिले. ज्यांना केवळ अभ्यासाचा 'विषय' (object) बनवले गेले होते, ते आता स्वतःच्या कथेचे 'कर्ते' (subject) बनले. हा 'कर्तेपणा'चा दावा, हीच या प्रति-अभिलेखागाराची पायाभरणी होती.
2. 'गुन्हेगारी'च्या ओळखीचे विखंडन: या साहित्याने 'गुन्हेगारी' ही नैसर्गिक किंवा जन्मजात प्रवृत्ती आहे, या शासकीय आख्यानाचे पद्धतशीरपणे विखंडन केले. त्यांनी दाखवून दिले की, चोरी, दरोडेखोरी किंवा इतर गुन्हे हे भीषण भूक, सामाजिक बहिष्कार आणि शासकीय दमनशाहीतून निर्माण झालेली एक जगण्याची रणनीती (survival strategy) आहे, कोणताही 'स्वभाव' नाही. त्यांनी 'खरा गुन्हेगार कोण?' हा नैतिक प्रश्न उपस्थित करून, गुन्हेगारीच्या व्याख्येलाच आव्हान दिले.
3. प्रतिकाराच्या सौंदर्यशास्त्राची निर्मिती: हे प्रति-अभिलेखागार केवळ नकारावर उभे नाही, तर ते एका नव्या, पर्यायी सौंदर्यशास्त्राची निर्मिती करते.
4. अवकाशाचे राजकारण: 'पाल', 'गाव' आणि 'गावकुस' यांच्या चित्रणातून, त्यांनी सत्तेच्या आणि बहिष्काराच्या नकाशाचे एक प्रति-वाचन केले.
5. शरीराचे राजकारण: भूक, हिंसा आणि श्रमाच्या दाहक चित्रणातून, त्यांनी शासकीय आकडेवारीला एका जिवंत, मानवी अनुभवात रूपांतरित केले.
6. भाषेचे राजकारण: बोलीभाषा आणि शिव्यांचा वापर करून, त्यांनी प्रमाण भाषेच्या आणि 'सुसंस्कृत'पणाच्या दांभिक कल्पनेच्या अधिसत्तेला आव्हान दिले.

या प्रति-अभिलेखागाराचे महत्त्व आणि योगदान:

भटक्या-विमुक्त साहित्याचे हे प्रति-अभिलेखागार म्हणून असलेले महत्त्व केवळ साहित्यिक किंवा अकादमिक नाही, तर ते सामाजिक आणि राजकीयही आहे.

1. इतिहासाचे पुनर्लेखन: हे साहित्य आपल्याला इतिहास केवळ शासकीय दस्तऐवजांमधून नव्हे, तर परिघावरील लोकांच्या अनुभवांमधून (History from Below) कसा वाचला पाहिजे, हे शिकवते. ते वंचितांना आपला स्वतःचा इतिहास लिहिण्याचे सामर्थ्य देते.
2. कायद्याच्या आणि न्यायाच्या संकल्पनेवर प्रश्नचिन्ह: हे साहित्य कायदा आणि न्याय या संकल्पना कशा सत्ताधारी वर्गाच्या हिताच्या असू शकतात, हे उघड करते. ते आपल्याला 'कायद्याचे राज्य' आणि 'प्रत्यक्ष न्याय' यांच्यातील तफावत दाखवते.
3. मानवी हक्कांचा दस्तऐवज: सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे, हे साहित्य म्हणजे या जमातींच्या मानवी हक्कांच्या संघर्षाचा एक ज्वलंत आणि शक्तिशाली दस्तऐवज आहे. ते केवळ काय घडले हे सांगत नाही, तर सन्मानाने जगण्याचा हक्क, स्वतःची ओळख ठरवण्याचा हक्क आणि स्वतःची कथा सांगण्याचा हक्क यांसाठीचा एक आग्रह धरते.

भविष्यातील दिशा:

हे प्रति-अभिलेखागार अजूनही अपूर्ण आहे. अनेक जमातींचे आवाज अजूनही साहित्यात आलेले नाहीत. स्त्रियांचा दृष्टिकोन अजूनही तुलनेने कमी प्रमाणात चित्रित झाला आहे. भविष्यातील अभ्यासकांनी आणि लेखकांनी या प्रति-अभिलेखागाराला अधिक व्यापक आणि बहुआयामी बनवण्याचे कार्य करणे आवश्यक आहे. तसेच, या मराठी साहित्याची तुलना भारतातील इतर प्रादेशिक भाषांमधील (उदा. गुजरातमधील महाश्वेता देवींचे कार्य) आणि जागतिक स्तरावरील (उदा. रोमा (जिप्सी) साहित्य) वंचितांच्या साहित्याशी करून, त्याच्या वैश्विक महत्त्वाचे आणि वेगळेपणाचे विश्लेषण करणे, हे एक महत्त्वाचे संशोधनाचे क्षेत्र असू शकते. शेवटी, भटक्या-विमुक्त साहित्य हे केवळ त्यांच्या वेदनेची कहाणी नाही; ते त्यांच्या अजिंक्य अशा जगण्याच्या इच्छेची, त्यांच्या प्रतिकाराची आणि स्वतःच्या अस्तित्वाला अर्थ देण्याच्या संघर्षाची गाथा आहे. ते आपल्याला आठवण करून देते की, जोपर्यंत शेवटच्या माणसाला स्वतःची कथा, स्वतःच्या शब्दात सांगण्याचे स्वातंत्र्य मिळत नाही, तोपर्यंत कोणताही समाज खऱ्या अर्थाने लोकशाहीवादी किंवा न्याय्य होऊ शकत नाही.

संदर्भसूची

1. गायकवाड, ल. (१९८८). उठाव. ग्रंथालय प्रकाशन.
2. गायकवाड, ल. (१९९८). द ब्रँडेड (उचल्या) (शिककांकित (उचल्या)) (पी. ए. कोल्हारकर, इंग्रजी अनुवादक). साहित्य अकादमी.
3. गायकवाड, ल. (२००४). वडार वेदना. परचुरे प्रकाशन.
4. गुहा, र. (१९८८). द प्रोजेक्ट ऑफ काउंटर-इन्सर्जन्सी (प्रति-बंडखोरीचे गद्य). र. गुहा व जी. सी. स्पिन्हाक (संपा.), सिलेक्टेड सबॉल्टर्न स्टडीज (निवडक वंचित-घटकांचा अभ्यास). ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस.
5. जाधव, प्र. (२००९). तिम्मा. स्पर्श प्रकाशन.
6. डिसूझा, आर. (२००९). द 'क्रिमिनल ट्राइब' इन कॉलोनीयल पंजाब: अ सोशल, इकॉनॉमिक अँड पॉलिटिकल अॅनालिसिस ('गुन्हेगार जमात' वसाहतकालीन पंजाबात: एक सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय विश्लेषण). क्रिटिकल एशियन स्टडीज, ३३(२), २४९-२८६.
7. नलावडे, रां. (२००९). प्रहार. पायल पब्लिकेशन.
8. निगम, एस. (२०००). डिसिप्लिनिंग अँड पोलिसिंग द 'क्रिमिनल्स बाय बर्थ', भाग १: द मेकिंग ऑफ अ कॉलोनीयल स्टिरिओटाइप – द क्रिमिनल ट्राइब्स अँड कास्ट्स ऑफ नॉर्थ इंडिया ('जन्मजात गुन्हेगारांना' शिस्त लावणे आणि त्यांची पोलीसिंग करणे, भाग १: वसाहतवादी साचेबद्धतेची निर्मिती – उत्तर भारतातील गुन्हेगार जमाती आणि जाती). इंडियन इकॉनॉमिक अँड सोशल हिस्ट्री रिव्यू, ३७(२), १३१-१६४.
9. पवार, अ. (२०१०). दर कोस दर मुक्काम. मनोविकास प्रकाशन.
10. पवार, अ. (२०११). इळनमाळ. लोकवाङ्मय गृह.
11. फुको, एम. (१९७७). डिसिप्लिन अँड पनिस: द बर्थ ऑफ द प्रिझन (शिस्त आणि शिक्षा: तुरुंगाचा जन्म) (ए. शेरिडन, इंग्रजी अनुवादक). पॅन्थॉन बुक्स.
12. बाख्तिन, एम. एम. (१९८१). द डायलॉजिक इमॅजिनेशन: फोर एसेज (संवादात्मक कल्पनाशक्ती: चार निबंध) (सी. इमर्सन व एम. होलक्विस्ट, इंग्रजी अनुवादक). युनिव्हर्सिटी ऑफ टेक्सास प्रेस.
13. माने, ल. (१९८०). उपरा. ग्रंथालय प्रकाशन.

14. यांग, ए. ए. (संपा.). (१९८५). क्राइम अँड क्रिमिनॅलिटी इन ब्रिटिश इंडिया (ब्रिटिश भारतातील गुन्हा आणि गुन्हेगारी). युनिव्हर्सिटी ऑफ ऑरिझोना प्रेस.
15. राठोड, रा. (२००७). गोठण. शब्दालय प्रकाशन.
16. राधाकृष्ण, एम. (२००१). डिसऑनर्ड बाय हिस्ट्री: 'क्रिमिनल ट्राइब्स' अँड ब्रिटिश कॉलोनियल पॉलिसी (इतिहासाद्वारे अपमानित: 'गुन्हेगार जमाती' आणि ब्रिटिश वसाहतवादी धोरण). ओरिएंट ब्लॅकस्वान.
17. लेफेब्वर, एच. (१९९१). द प्रोडक्शन ऑफ स्पेस (अवकाशाची निर्मिती) (डी. निकोलसन-स्मिथ, इंग्रजी अनुवादक). ब्लॅकवेल.
18. स्पिन्हाक, जी. सी. (१९८८). कॅन द सबॉल्टर्न स्पीक? (वंचित/परिघावरील घटक बोलू शकतो का?). सी. नेल्सन व एल. ग्रॉसबर्ग (संपा.), मार्क्सिझम अँड द इंटरप्रिटेशन ऑफ कल्चर (मार्क्सवाद आणि संस्कृतीचा अन्वयार्थ) (पृ. २७१-३१३). युनिव्हर्सिटी ऑफ इलिनॉय प्रेस.